Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler*

Mecîd MAÂRİF**
Tercüme Giriş ve Notlar: Peyman ÜNÜGÜR***

Giriş

Türkiye'de Şîa'nın hadis anlayışı ile ilgili çalışmalar artma yönünde bir eğilim gösterse de söz konusu alanın ülkemiz ilahiyat camiasındaki tanınırlığı henüz oldukça düşük seviyededir. Tarihî süreçte Müslümanlar tarafından hadis alanında sergilenen çabaların hiçbir grubu ayırt etmeksizin ortaya konması, bütüncül bir hadis tarihi bilincinin oluşması için gereklidir. Bu bağlamda doğrudan Şîî kaynaklar üzerinde yapılacak akademik araştırmalar kadar, bizzat Şîa tarafından ortaya konan ve tanınırlığa katkı sağlayacağı düşünülen ürünlerin tercüme ile dilimize kazandırılması da önem arz etmektedir.

Bu çalışma, hadis tarihi ile ilgili yakın zamanda telif edilmiş bir kitapta yer alan,[1] Şîa'nın hadis eserleri bağlamındaki şerh faaliyetlerinin ana hatlarıyla ele alındığı kısmın tercümesinden oluşmaktadır. Metinde söz konusu faaliyetlerin ne zaman başladığı, ne şekillerde ve daha ziyade hangi eserler üzerine yapıldığı sorularına cevap verilmeye çalışılmaktadır. Şîa'nın hadise yaklaşımının, onu nasıl yorumladığından bağımsız bir şekilde anlaşılamayacağı açıktır. Bu doğrultuda Şîî gelenekte ortaya konan kapsamlı şerh literatürü, çalışılmayı bekleyen önemli bir alan olarak önümüzde durmaktadır.

Yapılan çeviride metnin aslında bulunmayan bazı eklemeler yer almaktadır. Müellifin yalnızca hicrî olarak verdiği vefat tarihlerine miladî tarihler de eklenmiştir. Metnin daha iyi anlaşılabilmesi için ilave edilen bazı hususlar, parantez içerisinde metne dahil edilmiştir. Birtakım ek bilgi ve tashihler ise çevirenin notu (ç.n.) olduğu belirtilerek dipnota eklenmiştir. Bunların yanında metinde adı geçen eserlerden basılmış olanların künye bilgilerine imkan ölçüsünde yer verilmiştir.

Erken dönem Şîî hadis eserlerinin Arapça olması, akademik çalışmalar yapan bir ilahiyatçının işini nispeten kolaylaştırsa da üç asrı aşkın bir süredir Şîa tarafından telif edilen eserlerde Farsça'nın hâkim dil haline gelmesi sebebiyle, Farsça eğitiminin seçmeli olarak bir-iki dönem verildiği ilahiyat fakülteleri göz

* Kitabın tercüme edilen kısmının başlığı "Tahlîl ve Berresî ve Şerh-i Rivâyât" (Rivayetlerin Tahlil İnceleme ve Şerhi) olmakla birlikte, metnin çevrilerek yayınlanmasındaki asıl amaç Şîa'daki şerh faaliyetlerine dikkat çekmek olduğundan, içerikle uyuşan böyle bir üst başlık tercih edilmiştir.

** Prof. Dr., Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Hadis İlimleri Bölümü, maaref@ut.ac.ir.

*** Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, peyman.unugur@gmail.com.

[1] Mecid Maârif, *Târîh-i Umûmî-yi Hadîs-bâ Rûykerd-i Tahlîlî*, Tahran: İntişârât-i Kevîr, 1396, 388-394.

önünde bulundurulduğunda, bilhassa son dönem Şîî dünyasındaki gelişmelerin takibi oldukça zordur. Dolayısıyla bu alanda yapılacak tercümeler, alana ilginin artmasının ve daha çok araştırmacının Farsça öğrenerek bu konularda çalışmalar yapmasının önünü açabilir. Temennimiz söz konusu tercümenin bu bağlamda ufak da olsa bir katkı sunmasıdır.

Rivayetlerin Tahlil İnceleme ve Şerhi

Şerh yazımı, hicrî onuncu asrın ortalarından itibaren mezcî ve mufassal[2] olmak üzere iki şekilde, *Kütüb-i Erba'a* ve hadis alanındaki diğer kitaplar üzerine yapılmaya başlamıştır. Önceki dönemlerde telif edilen eserlere yönelik şerh yazım faaliyetini başlatan (söz konusu) dönemdeki ilk müellif eş-Şehidu's-Sânî'dir (ö. 966/1559). O, *Bidâyetu'd-Dirâye* adlı eserini mustalahu'l-hadis alanında yazmış, kullanımda kolaylık sağlamak amacıyla bizzat kendisi kitabı şerh ederek ona *Şerhu Bidâyeti'd-Dirâye* ismini vermiştir.[3] Hadis eserlerinin şerhi hususunda, bu şerh faaliyetlerinin iki tarzda yapıldığını söylemek gerekir. Bunlardan birincisi, telif edilmiş hadis eserlerine yapılan müstakil şerhlerdir. Diğeri ise bazı fıkıh konuları ve eserleri bağlamında seçilen rivayetlerin şerh edilmesi ile ortaya çıkan eserlerdir. Diğer bir husus da hadis eserlerine yapılan şerh ve hâşiyelerin de kendi arasında iki kısma ayrılmasıdır. Bunlar:

1.*Kütüb-i Erba'a* üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler
2.Diğer hadis eserlerine yapılan şerh ve hâşiyeler.

***Kütüb-i Erba'a*'ya Yapılan Şerh ve Hâşiyeler**

Kütüb-i Erba'a üzerine çok sayıda şerh ve hâşiyenin yazılmış olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan bir kısmı eserin tamamının şerhini içerirken, bir kısmında ise eserin bir bölümünün şerhine yer verilmiştir. Âga Bozorg Tahrânî (ö. 1970) *Zerî'a* adlı eserinde *Kütüb-i Erba'a* üzerine yapılan 48 şerh ve 70 hâşiyeninin ismini zikreder. Bunlardan 21 şerh ve 22 hâşiye Kuleynî'nin (ö. 329/941) *Kâfî*'si, 15 hâşiye Sadûk'un (ö. 381/991) *Men la yahduruhu'l-fakîh*'i, 14 şerh ve 20 hâşiye Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbu'l-ahkâm*'ı, 13 şerh ve 13 hâşiye de yine Tûsî'nin *İstibsâr*'ına tahsis edilmiştir. Bu kitaplardan her biri için yapılan şerh ve hâşiyelerden örnek olarak bazılarını zikredecek ve birer tanesi hakkında da ayrıntılı bilgi vereceğiz.

[2] Mezcî şerhlerde hadisin metni ve şerhi aynı ibarenin içerisinde yer almakta, bunun neticesinde hadis metnini şerh metninden ayırmak güçleşmektedir. Mufassal şerhlerde ise metin, şerh ve açıklamalardan tamamen ayrıdır: İlyas Pûrekber - Ali Nakî Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa Der Sedehâ-yi Heştom Tâ Yazdehom*, Muessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâru'l-hadîs, 1385, 420.
[3] Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 420.

Kâfî'nin Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

1. *Mir'âtu'l-ukûl*: [4] Allâme Meclisî olarak bilinen Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî Meclisî (ö. 1110-1111/1698-1699).

2. *Şerh-i Usûl-i Kâfî*: Emir İsmail Hâtûnâbâdî.

3. *Şerh-i Usûl-i Kâfî*:[5] Muhammed b. İbrahim Sadruddin Şirâzî (*el-Esfâru'l-Erba'a*'nın müellifi, ö. 1050).

4. *Şerh-i Usûl-i Kâfî*: Muhammed Salih b. Ahmed Mâzenderânî (ö. 1081/1670) Bu kitapta Molla Sadra'nın (Muhammed b. İbrahim Sadruddin Şirâzî) şerhine yönelik eleştiriler yer almaktadır.

5. Molla Halil Kazvinî'nin *Usûl-i Kâfî* üzerine Farsça olarak yazdığı *es-Sâfî fi Şerhi'l-Kâfî* isimli şerhi. Aynı âlimin *Kâfî* üzerine yaptığı Arapça şerhinin adı ise *eş-Şâfî fi şerhi'l-Kâfî*'dir.[6]

6. *Hâşiye ber Usul ve Furû'-i Kâfî*: İbrahim b. Fakîh Kâzimî. İbnu'l-Vendî olarak meşhur olan Kâzimî, *Camiu Esrâri'l-Ulemâ*'nın müellifidir.

7. *Hâşiye-i Usûl-i Kâfî*: Muhammed b. Hasan b. Zeynuddin (ö. 1030/1621).

8. *er-Revâşihu's-semâviyye fi şerhi'l-Kâfî*:[7] Seyyid Muhammed Bâkır Muhakkik Dâmâd (ö. 1040/1631). Bu eser *Kâfî*'nin şerhi üzerine bir mukaddime hükmünde kabul edilmektedir.

9. *Şerhu ravdati'l-Kâfî* (*Nuzhetu'l-İhvân ve Tuhfetu'l-Hallân*): Ni'metullah Cezâirî (ö. 1112/1701).

10. *Şerhu Furû'-i Kâfî*: Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih Mâzenderânî (ö. 1120/1708).[8]

Kâfî Şerhlerinden *Mir'âtu'l-ukûl*

Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin telifâtı arasında yer alan *Mir'âtu'l-ukûl*'un niçin telif edildiğini müellifi şu şekilde açıklar:

"Dinî (ilimlerle uğraşan) dostlar ve talebeler ile müzakereler esnasında, hadis kitapları hakkındaki yorum ve hâşiyelerimi dağınık bir şekilde yazmıştım. Ancak bu notların zaman içerisinde kaybolup gitmesinden korkuyordum. Bu sebeple bütün o önemli meşguliyetlerim arasında bu notları bir araya getirme işine giriştim. Bu bir araya getirme işine Kuleynî'nin *Kâfî*'sinden başladım. Açıklama ihtiyacı ortaya çıkmadıkça hadislerin esas ve temeli hükmünde olan senedlerin durumuna ilişkin bilgileri kısa tutmaya karar verdim. Anlaşılması güç lafız ve konuları, ehl-i tahkikin kolaylıkla anlayabileceği küçük açıklamalar ile şerh etmekle yetindiğim,

[4] Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1404.
[5] Tahran: Muessese-i Mutâlaât ve Tahkîkât-i Ferhengî, 1366.
[6] Tah. Muhammed Huseyn ed-Dirâyetî, Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387.
[7] Kum: Dâru'l-hadîs, 1422/1380.
[8] *Kâfî*'nin diğer şerhleri için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa,* 175-179.

önde gelen bazı ulemanın hâşiyelerinden birtakım hususlara yer verdiğim kitabımı, *Mir'âtu'l-ukûl fi şerhi ahbâri âl-i'r-Rasûl* olarak isimlendirdim."[9]

Meclisî, rivayetlerin senedinin durumunu açıklarken onların sadece zayıf, sahih, hasen, merfu, meçhul, mürsel türlerinden hangisine dahil olduğunu zikretmekte, hangi yönden sahih ya da zayıf olduklarına dair açıklamada bulunmamaktadır. İlmin fazileti bölümündeki âlimlerin nitelikleri bâbının ilk hadisinin şerhinde yazdıkları, buna örnek olarak verilebilir. Hadis şu şekilde başlamaktadır: "Ebu Abdillah'ın (Ca'fer-i Sâdık) şöyle dediğini işittim: İlmi talep edin ve onunla birlikte hilmi de edinin. İlim öğrettiğiniz ve kendilerinden ilim talep ettiğiniz kişilere karşı mütevazı olun. Cebbâr/kibirli alimlerden olmayın. Bu durumda bâtılınız hak olanı alır götürür." Meclisî bu hadisin şerhi bağlamında şunları söyler:

"Birinci hadis: Sahih." Ardından ele alınan hadisin ibarelerinden bazı kısımları şerh ederek şöyle devam eder: "İlim öğrettiğiniz kişilere karşı" ifadesi için bazıları ilmin talep edildiği ilk andaki tevazuun kast edildiğini söylese de muhtemelen bununla (sadece kişiden ilim talep edildiği anda değil) genel olarak mütevazı olmak kast edilmiştir. "Kendisinden ilim talep ettiğiniz kişilere karşı" ifadesi ile, ilim talep edilen ân ve sonrasındaki tevâzu kast edilmiştir. "Cebbâr" mütekebbir anlamındadır. "Bâtılınız, sizdeki hak olanı alır götürür", kibrinizin ilminizi gidereceği ve ilminizin sizinle birlikte kalmayacağı anlamındadır. Ya da ilim vasıtasıyla sahip olduğunuz şeref ve fazilet elinizden kayıp gitmiştir anlamına gelmektedir. Üçüncü bir anlam ise ilim öğrenme ve öğretme yoluyla elde ettiğiniz sevabın gitmesidir. Bunlardan ikinci mana daha açıktır.

*Men la yahduruhu'l-fakîh'*in Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

Men la yahduruhu'l-fakîh üzerine de şerhler ve bilhassa çok sayıda hâşiye kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. *Ravdatu'l-muttakîn fi şerhi ahbâri'l-eimmeti'l-ma'sûmîn*:[10] Muhammed Takî Meclisî (Meclisî-i Evvel olarak meşhurdur: ö. 1070/1659).
2. *Ma'âhidu't-tenbîh fi şerhi men la yahduruhu'l-fakîh*: Muhammed b. Hasan b. Zeynuddin Şehîd-i Sânî (ö. 1030/1621).
3. *Mi'râcu't-tenbîh*. Şerh Yûsuf Bahrânî'ye ait olup *Fakîh'*in tamamının şerhi değildir.
4. *Levâmi'-i Kudsiyye/Sahibkırânî*:[11] Farsça yazılan kitabın müellifi Muhammed Takî Meclisî'dir.[12]

[9] Meclisî, *Mir'âtu'l-ukûl*, I, 3.
[10] Kum: Muessesetu dâri'l-kitabi'l-İslâmî, 2008.
[11] Kum: İntişârât-i İsmâîliyan, 1414.
[12] Âga Bozorg Tahrânî, *Zerî'a ilâ Tasânîfi'ş-Şerîa*, Beyrut: Dâru'l-adva', 1983, XIV, 33.

5. *Men la yahduruhu'n-nebîh fi şerhi (kitab-i) men la yahduruhu'l-fakîh*: Abdullah b. Salih Semâhîcî (ö. 1135/1723).

6. *Şerhu (kitab-i) men la yahduruhu'l-fakîh*: Muhammed Sâlih b. Abdulvâsih Hâtûnâbâdî (ö. 1126/1714).

7. *Mi'râcu'n-nebîh fi şerhi (kitabi) men la yahduruhu'l-fakîh*: Yûsuf b. Ahmed Bahrânî (ö. 1186/1772).

8. *Miftâhu'n-nebîh fi şerhi'l-Fakîh*: Muhammed b. Abdunnebî Nîşâbûrî Ahbârî (ö. 1232/1816).[13]

_Men la yahduruhu'l-fakîh'_in Şerhlerinden _Ravdatu'l-muttakîn_

Şerhin müellifi Meclisî-i Evvel kitabın girişinde şunları dile getirir:

"Ehl-i Beyt'ten nakledilenler belli bir ihmal sürecinden sonra Allah'ın lütfu ile yaygınlık kazanmış ve ufukları kuşatmıştır. Dinî (ilimlerle uğraşan) dostlardan ve bana yakın talebelerden bazıları, Ehl-i Beyt'in hadisleri için, rivayetlerin üzerindeki perdeyi kaldıracak ve maksatlarını açıklayacak bir şerh yazmamı istediler.

Bu işi değerli ve önemli bulduğum için, güçsüzlüğüm ve ilerleyen yaşıma rağmen biraz düşündükten sonra Allah'tan hayır diledim ve bunun ahiret azığı ve Allah'ın kullarına bırakacağım, beni dualarında unutmamalarına vesile olacak bir yadigâr olmasını ümit ederek onların bu isteklerini yerine getirmek için işe koyuldum. *Men la yahduruhu'l-fakîh*'in muhtasar, aynı zamanda yeterli ve kuşatıcı, hükümlerin ayıklandığı, şer'i hususlar ile onun kaynaklarının açıklandığı bir eser olduğunu düşündüğümden, Allah'tan yardım diledim ve bu zamanın insanlarının fıtratına uygun bir şekilde ayrıntıya girmeden onu şerh ederek ona *Ravdatu'l-muttakîn fi şerhi ahbâri'l-eimmeti'l-ma'sûmîn* ismini verdim."[14]

Âyetullah Mar'eşî Necefî, söz konusu kitap hakkında kısaca şunları söyler: *Ravdatu'l-muttakîn* kendi alanında eşsiz ve yazılan diğer şerhlerden daha üstün olan bir eserdir. Karmaşıklıkların açıklanması, kapalılıkların giderilmesi, anlaşılması zor hususların açıklığa kavuşturulması, mücmellerin tafsil edilmesi, hadislerdeki îcâzın ortadan kaldırılması, ince maksatların keşfedilmesi ve bunlara işarette bulunulması için (bu eserde) ibarelerin en güzel ve süslüleri kullanılmıştır. Kitapta ayrıca hadislerin sened ve metinlerindeki kusurların giderilmesine ve derin maksatların anlaşılır kılınmasına çalışılmıştır. Şârih şerhinde, hadis metinlerinin nas ve zâhirinden, ihtilaf halindeki rivayetlerin imkan dahilinde cem edilmesi

[13] *Men la yahduruhu'l-fakîh* üzerine telif edilen hâşiyeler hakkında bilgi için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 179-180.

[14] Muhammed Takî Meclisî, *Ravdatu'l-muttakîn*, Kum: Bunyad-i Ferheng-i İslâmî, 1367, I, 3 (Muessesetu dâri'l-kitabi'l-İslâmî (2008) baskısında: I, 73-74).

yöntemlerinden ve senede yönelik tercih sebeplerinden istifade etmiştir. Şerhte ayrıca fıkıh ve rical konularındaki faydalı bilgilere de yer verilmiştir.[15]

Tehzîbu'l-akâm'ın Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

Şeyh Tûsî'nin *Tehzîbu'l-ahkâm*'ı üzerine de çeşitli şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır.[16] Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. *Şerhu Tehzîbi'l-ahkâm*: Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Zeynuddin (ö. 1030/1621).
2. *Şerhu Tehzîbi'l-ahkâm*: Muhammed Emin b. Muhammed Şerîf Esterâbâdî (ö. 1036/1626).
3. *İhyâu'l-ehâdîs*: Muhammed Takî Meclisî (ö. 1070/1659).
4. *Melâzu'l-ahyâr fi fehmi Tehzîbi'l-ahbâr*:[17] Muhammed Bâkır Meclisî (ö. 1110-1111/1698-1699).
5. *Maksûdu'l-enâm*: Ni'metullah Cezâirî (ö. 1112/1701) tarafından kaleme alınan on iki ciltlik kapsamlı bir şerhtir.
6. *Gâyetu'l-merâm fi şerhi Tehzîbi'l-ahkâm*: Ni'metullah Cezâirî'nin nispeten daha muhtasar olan sekiz ciltlik şerhidir.
7. *Kenzu't-tâlib ve vesîletu'r-râğib*: Ni'metullah Cezâirî'ye ait olan şerh *Gâyetu'l-merâm*'ın özeti mahiyetindedir.
8. *Şerhu't-Tehzîb*: Ahmed b. İsmail Cezâirî (ö. 1151/1738).
9. *Tavzîhu'l-merâm fi şerhi Tehzîbi'l-ahkâm*: Muhammed Nuaym b. Muhammed Takî Urfî Tâlekânî (ö. 1158-1745 ya da 1177-1763'ten sonra).[18]

el-İstibsâr fi ma'htelefe mine'l-ahbâr'ın Şerh ve Hâşiyelerinden Bazıları

İstibsâr'ın da birkaç şerh ve hâşiyesi mevcuttur. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

1. *Şerhu İstibsâr*: Muhammed Emin Esterâbâdî (ö. 1033/1624).
2. *Câmiu'l-ahbâr fi şerhi'l-İstibsâr*: Abdullatîf b. Ebî Câmî' el-Âmilî.[19]
3. *Keşfu'l-esrâr fi şerhi'l-İstibsâr*:[20] Ni'metullah Cezâirî.
4. *Hâşiye ber el-İstibsâr*: Muhammed Bâkır Huseynî Esterâbâdî (Mîr Damad olarak bilinmektedir, ö. 1041/1631).
5. *Hâşiye ber el-İstibsâr*: Ni'metullah Cezâirî.
6. *Şerhu'l-İstibsâr*: Mirza Hasan b. Abdurrasul Huseynî Zenûzî.

---

[15] Meclisî, *Ravdatu'l-muttakîn*, Mar'aşî Necefî'nin girişi, I, ٥.
[16] *Tehzîbu'l-ahkâm*'ın üzerine telif edilen şerhler hakkında bilgi için bkz.: Tahrânî, *Zerî'a*, XXII, 191-192.
[17] Tah. Mehdî Racâî, Kum: Mektebetu Âyetullah Mar'aşî, 1406.
[18] *Tehzîbu'l-ahkâm*'ın şerh ve hâşiyeleri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 181-183.
[19] Tahrânî, *Zerî'a*, V, 37.
[20] Kum: Muessesetu Dâri'l-Kitab, 1408.

7. *Şerhu'l-İstibsâr*: Muhammed Sâlih b. Abdi'l-Vâsi' Hâtûnâbâdî.[21]

Diğer Hadis Eserlerine Yapılan Şerh ve Hâşiyeler

Muteahhirûn döneminde hadis eserleri üzerine yapılan şerh ve inceleme çalışmaları sadece *Kütüb-i Erba'a* merkezli olmamış, diğer hadis eserleri de az çok bu çalışmalara konu olmuştur. Burada söz konusu şerhlerin tamamını olmasa da üzerine çokça şerh yapılan eserleri ve bu şerhlerden yeterli miktarda örneği zikredeceğiz.

1. *Nehcu'l-belâga*'nın tamamı ya da bir kısmı üzerine yapılan çok sayıda şerh bulunmaktadır.[22]
2. *Sahîfe-i Seccâdiye*[23] üzerine yapılan şerhler. Âga Bozorg bir araştırmasında onunla ilgili 25 şerhin ismine yer vermektedir.[24]
3. Ni'metullah Cezâirî'nin Sadûk'un *Tevhîd* adlı eserine yapmış olduğu, *Nûru'l-berâhîn fi beyâni ahbâri's-sâdeti't-tâhirîn*,[25] *Enîsu'l-ferîd fi şerhi't-Tevhîd* ve *Hâşiye Ber Tevhîd-i Sadûk* isimli şerhler.
4. *Levâmiu'l-envâr fi şerhi Uyûni'l-ahbâr*: Ni'metullah Cezâirî.
5. *Câmiu esrâri'l-ulemâ'* ya da diğer adıyla *Câmiu'l-ehâdîs ve'l-akvâli'l-İstibsâr*. Eser, İbn Râvendî olarak bilinen Muhammed Kâsım b. Muhammed'e aittir. Kitap başta *İstibsâr*'ın şerhi olarak telif edilmiş ancak sonrasında müellif, *Tehzîbu'l-ahkâm*, *Men la yahduruhu'l-fakîh*, *Kâfî* ve diğer birkaç kitabın daha hadislerini şerhe dahil etmiştir.[26]
6. *Şerhu't-Tevhîd li's-Sadûk*:[27] Kâdî Muhammed Said b. Muhammed Mufîd Kummî (ö. 1106/1694'ten sonra).

Erken dönem hadis eserlerine şerh yazılmış olmasının dışında, bu alanda muteahhirûnun eserlerinde diğer birkaç husus daha dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, yine geç dönemde telif edilen *Vâfî*, *Vesâilu'ş-Şîa* ve *Bihâru'l-envar* gibi eserlerin belli bölümlerine şerh ve hâşiyelerin yazılmış olması, diğeri de *Nehcu'l-belâga*'nın bazı hutbelerine, Peygamber ve imamların bazı hadislerine ve yine onlardan gelen dualara şerhlerin yazılmaya başlanmasıdır. Bilhassa zikredilen son iki türün çok

[21] *İstibsâr* üzerine yapılan diğer şerh, hâşiye ve ta'lîkler için bkz.: Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 183-185.
[22] *Nehcu'l-belâga*'nın şerhleri hakkında bilgi için bkz.: Tahrânî, *Zerî'a*, XIV, 111-191; Huseynî Hatîb Abdu'z-zehrâ, *Masâdiru Nehci'l-belâga ve esânîduhu*, Beyrut: Dâru'-t-taâruf, 1407, I, 202-254; Pûrekber-Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 185-189.
[23] *Sahîfe-i Seccâdiye,* Şîa'nın on iki imamının dördüncüsü olarak kabul edilen Zeynelâbidîn'e izâfe edilen dua kitabıdır. Kitapta 54 dua yer almaktadır: Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1404/1363 (ç.n.).
[24] *Sahife-i Seccâdiye*'nin şerhleri ile ilgili bilgi için bkz.: Tahrânî, *Zerî'a*, XIII, 354-359; Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 189-192.
[25] Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1417.
[26] Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 428 (Zerî'a'dan ve Mar'aşî kütüphanesindeki hattî nüshalardan naklen).
[27] Tahran: Muessesetu't-tabâati ve'n-neşri, 1415.

sayıda örneği mevcuttur. Öyle ki bazı araştırmacılar kitaplarında bu tür (sadece bir hadis ya da hutbeye tahsis edilen) şerhlerin fihristlerine yer vermişlerdir.[28]

KAYNAKÇA

- Abduzzehrâ, Huseynî Hatîb. *Masâdiru Nehci'l-belâga ve esânîduhu*. Beyrut: Dâru'-t-taâruf, 1407.
- Cezâirî, Ni'metullah. *Keşfu'l-esrâr fi şerhi'l-İstibsâr*. Kum: Muessesetu Dâri'l-Kitab, 1408.
- __________. *Nûru'l-berâhîn fi beyâni ahbâri's-sâdeti't-tâhirîn*. Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1417.
- Kazvinî, Molla Halil. *eş-Şâfî fi şerhi'l-Kâfî*. Tah. Muhammed Huseyn ed-Dirâyetî, Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387.
- Kummî Muhammed Said b. Muhammed Mufîd. *Şerhu't-Tevhîd li's-Sadûk*. Tahran: Muessesetu't-tabâati ve'n-neşri, 1415.
- Meclisî, Muhammed Bâkır. *Melâzu'l-ahyâr fi fehmi Tehzîbi'l-ahkâm*. Tah. Mehdî Racâî, Kum: Mektebetu Âyetullah Mar'aşî, 1406.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî. *Mir'âtu'l-ukûl*. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1404.
- Meclisî, Muhammed Takî (Meclisî-i Evvel). *Levâmi'-i Kudsiyye/Sahibkırânî*. Kum: İntişârât-i İsmâîliyan, 1414.
- Meclisî, Muhammed Takî. *Ravdatu'l-muttakîn*. Kum: Bunyad-i Ferheng-i İslâmî, 1367.
- Meclisî, Muhammed Takî. *Ravdatu'l-muttakîn fi şerhi ahbâri'l-eimmeti'l-ma'sûmîn*. Kum: Muessesetu dâri'l-kitabi'l-İslâmî, 2008.
- Muhakkik Dâmâd, Muhammed Bâkır. *er-Revâşihu's-semâviyye fi şerhi'l-Kâfî*. Kum: Dâru'l-hadîs, 1422/1380.
- Pûrekber, İlyas-Ali Nakî Hodâyârî. *Târîh-i Hadîs-i Şîa Der Sedehâ-yi Heştom Tâ Yazdehom*. Muessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâru'l-hadîs, 1385, 420.
- Şirâzî, Muhammed b. İbrahim Sadruddin. *Şerh-i Usûl-i Kâfî*. Tahran: Muessese-i Mutâlaât ve Tahkîkât-i Ferhengî, 1366.
- Tahrânî, Âga Bozorg. *Zerî'a ilâ tasânîfi'ş-Şîa*. Beyrut: Dâru'l-adva', 1983.
- Zeynelâbidîn, Ali b. Huseyn. *Sahîfe-i Seccâdiye*. Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslâmî, 1404/1363.

[28] Tahrânî, *Zerî'a*, XIII, 186-225 (ç.n.: 226 sayfa da buna dahildir.); Pûrekber- Hodâyârî, *Târîh-i Hadîs-i Şîa*, 201-244.

Commentaries and Annotations Written on Hadith Works in Shia*

Mecid MAARİF**
Introduction to Translation and Notes: Peyman ÜNÜGÜR***

Introduction

The studies on Shia's understanding of the hadiths has tended to increase however, this is not a well-known field to the theologians in Turkey. It is necessary to make the efforts of Muslims in the historical process in the field of the hadiths apparent without discriminating against the groups in order to form a holistic view of hadith history. In this regard, translation of the works written by Shia and thought to make a contribution to the recognition of the studies is as important as academic research to be conducted directly on the Shia sources.

This study comprises of the translation of the part of a recently compiled book[1] about hadith history, in which commentary activities of Shia in the context of hadith works are examined with their main lines. The text tries to provide answers to the questions about when those activities started, how they were conducted, and which works they focused on. It is clear that Shia's approach to the hadiths cannot be understood independently of the way it is interpreted. Therefore, the comprehensive literature in the Shia tradition is an important area waiting to be studied.

The text includes some added parts in the translation. The dates of death given by the author in the Hijri calendar are provided with their equivalents in the Gregorian calendar. Some parts are added to the text within parentheses to help the reader understand it better. And a range of additional information and corrections are added in the footnotes as the translator's note (t.n.). Additionally, information about the books mentioned in the text, which are printed, are given as far as possible.

Although the fact that the early Shia hadith works were written in Arabic made it relatively easy for a theologist carrying out academic studies, it has become quite difficult to follow up on the developments in the Shia world, especially in the

*The title of the part in the book that was translated was, "The Analysis, Examination, and Commentary of Narratives" and the main purpose of translating the text was to draw attention to commentary activities in Shia, this title was considered to be appropriate for the content.
This paper is the English translation of the study titled "Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler" published in the 7-8th issue of *İlahiyat Akademi.* (Mecîd Maârif Translator: Peyman Ünügür, "Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler", *İlahiyat Akademi,* sayı: 7-8, Aralık 2018, s. 375-382.) The paper in Turkish should be referred to for citations.
**Prof. Dr., Department of Qur'an and Hadith Studies, Faculty of Divinity, Tehran University, maaref@ut.ac.ir
***Dr., Academic Member of the Department of Hadith, Basic Islamic Sciences, Faculty of Islamic Sciences, Ankara Yıldırım Beyazıt University. peyman.unugur@gmail.com
[1] Mecid Maarif, Tarih-i Umumi-yi Hadis-ba Ruykerd-i Tahlili, Tehran: Intishaarat-i Kevir, 1396, 388-394.

recent period, as Persian has become the dominant language in the works written by Shia for more than three centuries. The one or two semester Persian education delivered through faculties of divinity cannot meet this need of the theologists today. Therefore, the translations to be made in this field might increase interest in the field and encourage more researchers to learn Persian and undertake research on these topics. We hope that this translation will make at least a small contribution.

The Analysis, Examination, and Commentary of Narratives

Commentaries began to be written in the mid 10th century of the Hijri calendar as mazji and mufassal[2] in *al-Kutub al-Arbaʿah* and the other books about the hadiths. The first author to start writing commentaries for the works written in the previous periods was Al-Shahid al-Thani (d. 966/1559). He wrote *Al-Bidaya fi 'Ilm al-Diraya* on the topic of mustalah al-hadith, and wrote a commentary on it to provide ease of use, which he called *Sharḥ al-Bidayah fī 'Ilm al-Dirayah.*[3] It is necessary to indicate that there are two types of commentary activities with respect to writing commentaries on hadith works. The first are the independent commentaries written on the hadith books. And the other are the commentaries on the narratives selected within the context of some fiqhi issues and books. Commentaries (sharh) and annotations (hashiyah) on hadith works are divided into two parts, as well. These are:

1.Commentaries and annotations written on *al-Kutub al-Arbaʿah*

2.Commentaries and annotations written on the other hadith works.

Commentaries and Annotations Written on *al-Kutub al-Arbaʿah*

It is necessary to indicate that there is a lot of commentaries and annotations written on al-Kutub al-Arbaʿah, some of which include commentary of the whole of the work, while the others contain commentary of a part of the work. Agha Bozorg Tehrani (d. 1970) mentions 48 commentaries and 70 annotations written on al-Kutub al-Arbaʿah in his work *al-Dhari'a;* 21 commentaries and 22 annotations among which were dedicated to al-Kulayni's (d. 329/941) *al-Kafi;* 15 annotations on Al-Shaykh al-Saduq's (d. 381/991) *Man la yahduruh al-faqih;* 14 commentaries and 20 annotations on Al-Shaykh al-Tusi's (d. 460/1067) *Tahdhib al-ahkam;* 13 commentaries

[2] In mazji commentaries, the text and commentary of the hadith takes place in the same paragraph, which makes it difficult to separate the hadith text from the commentary text. In the mufassal commentaries, the text is completely separate from the commentaries and explanations: İlyas Purekber - Ali Naqi Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia Der Sedeha-yi Heshtom Ta Yazdehom*, Muessese-i İlmi-yi Ferhengi-yi Daru'l-hadith, 1385, 420.

[3] Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 420.

and 13 annotations on Al-Shaykh al-Tusi's *Al-Istibsar fi ma ukhtulif min al-akhbar*. We are going to mention some of the commentaries and annotations written on each of these books as an example, and provide detailed information about one from each.

Some of the Commentaries and Annotations on *al-Kafi*

1.Mir'at al-'uqul:[4] Muḥammad Baqir b. Muhammad Taqi al-Majlisi (d. 1110-1111/1698-1699), known as al-ʿAllama al-Majlisi.

2.Sharh Usul al-Kafi: Amir Ismail Khatunabadi

3.Sharh Usul al-Kafi:[5] Muhammad ibn Ibrahim Sadr al-Din Shirazi (the author of *al-Asfār al-Arbaʿa*, d. 1050)

4.Sharh Usul al-Kafi: Muhammad Salih ibn Ahmad Mazandarani (d. 1081/1670) This book contains criticisms of the commentary of Mulla Sadra (Muhammad ibn Ibrahim Sadr al-Din Shirazi).

5.Mulla Khalil Qazwini's Persian commentary on *Usul al-Kafi, Safi.* And his commentary in Arabic on Usul al-Kafi, Shafi[6].

6.*Hashiyah bar Usul and Furu'-i Kafi:* Ibrahim ibn Faqih Kazimi. Kazimi, known as Ibn al-Vendi, is the author of *Jamiu Asrar al-Ulema*.

7.Hashiyah Usul al-Kafi: Muhammad ibn Hasan ibn Zayn al-Din (d. 1030/1621).

8.*al-Rawashih al-samawiyya fi sharh al-Kafi:*[7] Sayyid Muhammad Baqir Muhaqqiq Damad (d. 1040/1631). This work is regarded as a mukaddimah to *al-Kafi*'s commentary.

9.*Sharh al-Rawdat al-Kafi (Nuzhat al-Ikhwan and Tuhfat al-Hallan):* Ni'mat Allah al-Jazairi (d. 1112/1701)

10.Sharh al-Furu' al-Kafi: Muhammad Hadi ibn. Muhammad Salih al-Mazandarani (d. 1120/1708).[8]

Mir'at al-'Uqul, a commentary on al-Kafi

Muhammad Baqir al-Majlisi explains the reason why Mir'at al-'Uqul was written:

[4] Tehran: Dar al-Kutub al-Islamia, 1404.
[5] Tehran: Muessese-i Mutalaat and Tahkikat-i Ferhengi, 1366.
[6] Teh. Muhammad Huseyn al-Dirayeti, Qum: Dar al-Hadith, 1429/1387.
[7] Qum: Dar al-Hadith, 1422/1380.
[8] For other commentaries on *al-Kafi,* see: [8] Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 175-179.

"My interpretations and annotations on hadith books had been written in a disorderly manner during my discussions with the fellows and students engaged in religious sciences. And I had had a fear of losing those notes. Therefore, I started to compile them even though I was very busy with other studies. I began with *al-Kafi* by al-Kulayni. I decided to give brief information on the status of the chains of narration, which are basic and essential to the hadiths, unless there was a need to offer an explanation. I named my book, *Mir'at al-'uqul fi sharh akhbar al al-Rasul*, in which I only wrote commentaries on complicated wordings and topics with brief explanations that research scholars could easily understand, and included some parts from the annotations of some of the prominent scholars."[9]

In his explanation of the status of the chain of narration, Majlisi just gives information about the classification of the narratives as weak, true, good, elevated, unknown, or mursal, and explains the reasons why they are considered true or weak. What he writes in his commentary on the first hadith in the section, "Characteristics of Scholars" in the part, "The Excellence of Knowledge" can be seen as an example of this. The hadith goes: "I heard that Abu Abd Allah (Jaʿfar al-Sadiq) said: Acquire knowledge and teach people. Learn along with it dignity and tranquility and humility for those who teach you, and humility for those whom you teach. Do not be tyrannical scholars and thus, base your knowledge upon your ignorance." Majlisi says in his commentary on this hadith that:

"The first hadith: True". Then, he continues with the commentary of some parts of the passages of the hadith: Although some scholars say what is implied in the expression, "for those whom you teach" is humility when knowledge is first demanded, it is probably being humble in general (not only when knowledge is demanded from the person). What is implied in the expression, "for whom you demand knowledge", is humility when and after knowledge is demanded. The word "tyrant" means arrogant. "Your wrong will annihilate your right", means that your arrogance will destroy your knowledge. Or it means that the honor and merit you obtained through knowledge will be destroyed. And the third meaning is that the reward you obtained by learning or teaching knowledge will be destroyed. The second meaning is clearer.

Some of the Commentaries and Annotations on *Man la yahduruh al-faqih*

There are also some commentaries and especially many annotations on *Man la yahduruh al-faqih.* We can list some of these as follows:

1.*Rawdat al-muttaqin fi sharh akhbari eimmeti al-masumin:* [10] Muhammad Taqi al-Majlisi (known as Majlesi-ye Awwal: d. 1070/1659).

---

[9] Majlisi, Mir'at al-'uqul, I, 3.
[10] Qum: Muassasat al-dar al-kitabi'l-Islami, 2008.

2.*Ma'ahid al-Tanbih fi Sharh Kitab Man La Yahdhuruh al-Faqih:* Muhammad ibn Hasan ibn Zayn al-Din Shahid Thani (d. 1030/1621).

3.*Miraj al-Tanbih.* Belonging to Yusuf al-Bahrani, this is the commentary of a part of *al-Faqih*.

4.*Lawami' Qudsiyyah*/Sahibqirani:[11] The author of the book, written in Persian, is Muhammad Taqi al-Majlisi.[12]

5.*Man la yahduruh al-nabih fi sharh (kitab) man la yahduruh al-faqih:* Abd Allah ibn Salih Samahiji (d. 1135/1723).

6.*Sharh-i (kitab-i) man la yahduruh al-faqih:* Muhammad Salih ibn Abd al-Wasih Khatunabadi (d. 1126/1714).

7.*Miraj al-nabih fi sharh (kitab) man la yahduruh al-faqih:* Yusuf ibn Ahmad Bahrani (d. 1186/1772).

8.*Miftah al-nebih fi sharh al-faqih* Muhammad ibn Abd al-Nabi Nishaburi al-Akhbari (d. 1232/1816).[13]

Rawdat al-Muttaqin,* a Commentary on *Man La Yahduruh al-Faqih

The author of the commentary, Majlesi-ye Awwal, says at the beginning of the book:

"The hadiths transmitted from Ahl al-Bayt became widespread with the grace of Allah after a certain period of neglect. Some of my fellows and students engaged in religious knowledge wanted me to write a commentary that would make the status of the narratives clear and explain their purpose with regard to the hadiths of Ahl al-Bayt.

Finding this study very valuable and important, I set out to fulfill their wish, despite my weakness and advancing age, in the hope that this would be something for which people would be grateful and pray for me. As I thought *Man la yahduruh al-faqih* was a concise book, in which the provisions were made clear and the issues regarding sharia and their sources were explained, I asked Allah to help me and wrote a commentary on the work in accordance with the nature of the people of this era without going into details, calling it, *Rawdat al-muttaqin fi sharh akhbari eimmeti al-masumin*."[14]

---

[11] Qum: Intisharat-i Ismailiyan, 1414.

[12] Âga Bozorg Tahrânî, *Zerî'a ilâ Tasânîfi'ş-Şîa*, Beyrut: Dâru'l-adva', 1983, XIV, 33.

[13] For information about the annotations written on *Man la yahduruh al-faqih*, see: Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 179-180.

[14] Muhammed Takî al-Majlisî, *Rawdat al-muttaqin*, Qom: Bunyad-i Ferheng-i İslami, 1367, I, 3 (in Muassasat al-dar al-kitabi'l-Islami (2008) edition: I, 73-74).

Ayat Allah Mar'ashi Najafi says briefly about the book: *Rawdat al-Muttaqin* is a unique work, superior to the other commentaries written. This work is ornamented with the most beautiful paragraphs in order to clarify the complexities, eliminate the ambiguities, shed light on difficult issues, detail the obscure statements, eliminate the obscurity of the hadiths, and discover the subtle purposes and make references to them. The book also tries to correct the mistakes in the chains and texts of the hadiths and make the profound purposes in them clear. The commentary on the commentator, makes use of the accuracy and clarity of hadith texts, the methods of compiling disputable narratives within the bounds of possibility, and the reasons of preference in the chain of narrations. The commentary also provides useful information on fiqh and dignitaries (rijal).[15]

Some of the Commentaries and Annotations on *Tahdhib al-ahkam*

There are several commentaries and annotations written on Al-Shaykh al-Tusi's *Tahdhib al-ahkam*. [16] We can list some of these as follows:

1.*Sharhu Tahdhib al-ahkam:* Abu Ja'far Muhammad ibn al-Hasan ibn. Zayn al-Din (d. 1030/1621).

2.*Sharhu Tahdhib al-ahkam:* Muhammad Amin ibn Muhammad Sharif Astarabadi (d. 1036/1626).

3.*Ihya' al-ahadith:* Muhammad Taqi al-Majlisi (d. 1070/1659).

4.*Maladh al-akhyar fi fahm tahdhib al-akhbar:* [17] Muhammad Baqir al-Majlisi (d. 1110-1111/1698-1699), known as al-ʿAllama al-Majlisi.

5.*Maqsud al-anam* Ni'mat Allah al-Jazairi (d. commentary by Ni'mat Allah al-Jazairi (d. 1112/1701).

6.*Ghayat al-maram fi sharh Tahdhib al-ahkam:* A relatively concise eight-volume commentary by Ni'mat Allah al-Jazairi.

7.*Kanz al-taleb wa* wasilat al-raghib: A commentary by Ni'mat Allah al-Jazairi, summarizing *Ghayat al-maram*.

8.*Sharh al-Tahdhib*: Ahmad ibn Ismail al-Jazairi (d. 1151/1738).

9.*Tawdhih al-maram fi sharh Tahdhib al-ahkam:* Muhammam Nu'aym ibn Muhammad Taqi Urfi Talaqani (d. 1158-1745 or after 1177-1763). [18]

---

[15] al-Majlisî, *Rawdat al-muttaqin*, Introduction of Mar'ashi Najafi, I.

[16] For information about the commentaries written on *Tahdhib al-ahkam*, see: Tehrani, *al-Dhari'a*, XXII, 191-192.

[17] Edited by Mahdi Rajai, Qum: Maktabat Ayat Allah Mar'ashi, 1406.

[18] For more information about the commentaries and annotations on *Tahdhib al-ahkam*, see: [18] Purekber-Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 181-183.

Some of the Commentaries and Annotations on *al-Istibsar fi ma ukhtulif min al-akhbar*

There are a number commentaries and annotations on *al-Istibsar*. We can list some of these as follows:

1.*Sharh al-Istibsar*: Muhammad Amin Astarabadi (d. 1033/1624).

2.*Jami' al-akhbar fi sharh al-Istibsar*: Abd al-Latif ibn Abi Jami' el-Harithi. [19]

3.*Kashf al-asrar fi sharh al-Istibsar:* [20] Ni'mat Allah al-Jazairi.

Hashiyah bar al-Istibsar: Muhammad Baqir Husayni Astarabadi (known as Mir Damad, d. 1041/1631)

4.*Hashiyah bar al-Istibsar:* Ni'mat Allah al-Jazairi.

5.*Sharh al-Istibsar*: Mirza Hasan ibn Abd al-Rasul Husayni Zunnuzi.

6.*Sharh al-Istibsar*: Muhammad Salih ibn Abd al-Wasi' Khatunabadi. [21]

Commentaries and Annotations Written on Other Hadith Works

The commentaries and examinations written on hadith works in the Mutaahhirun period did not center only on *al-Kutub al-Arbaʿah*, but also covered other hadith works. We will mention here the works of many commentaries and, if not all, a sufficient number of examples among those commentaries.

1.There are a significant number of commentaries written on all or a part of *Nahj al-Balagha*. [22]

2.The commentaries written on *al-Sahifa al-Sajjadiyya*[23]. In one of his studies, Agha Bozorg Tehrani mentions 25 commentaries on it.[24]

3.Ni'mat Allah al-Jazairi's commentaries on Al-Shaykh al-Saduq's *al-Tawhid: Nur al-barahin fi bayani akhbar al-saadat al-tahirin,*[25] *Anis al-farid fi sharh al-Tawhid*, and *Hashiyah Bar Tawhid al-Saduq*.

---

[19] Tehrani, *al-Dhari'a*, V, 37.
[20] Qum: Mu'assasat al-Dar al-Kitab, 1408.
[21] For the other commentaries, annotations and suspensions on *al-Istibsar*, see: [21] Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 183-185.
[22] For information about the commentaries on *Nahj al-Balagha*, see: Tehrani, al-Dhari'a, XIV, 111-191; Abd al-Zahra al-Husayni al-Khatib, *Masadir Nahj al-balaghah wa asaniduh*, Beirut: Dar al-Ta'aruf, 1407, I, 202-254; Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 185-189.
[23] *al-Sahifa al-Sajjadiyya* is a book of prayers attributed to Ali ibn Husayn Zayn al-Abidin, who is regarded as the fourth of the twelve imams of Shia. It contains 54 prayers: Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami, 1404/1363) (t.n.)
[24] For information about the commentaries on *al-Sahifa al-Sajjadiyya*, see: Tehrani, *al-Dhari'a*, XIII, 354-359; Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 189-192.
[25] Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami, 1417

4.*al-Lawami al-Anwar fi sharh uyun al-akhbar*: Ni'mat Allah al-Jazairi.

5.*Jami' asrar al-Ulama'* or *Jami' al-ahadith wa al-'aqwal al-Istibsar*. The work belongs to Muhammad Qasim ibn Muhammad, known as Ibn al-Rawandi. Although it was a commentary on *al-Istibsar* at the beginning, the author then included the hadiths of *Tahdhib al-ahkam, Man la yahduruh al-faqih, al-Kafi* and some other books in the work.[26]

6.*Sharh al-Tawhid li al-Saduq*:[27] Qadi Muhammad Sa'id ibn Muhammad Mufid Qummi (d. after 1106/1694).

There are a few more significant points in the works in this field during the Mutaahhirun period, apart from the fact that commentaries were written on the hadith works in the early period. One of these points is the commentaries and annotations written on the certain parts of works such as, *al-Wafi*, *Wasa'il al-Shiʿa*, and *Bihar al-anwar*. And another is the commentaries that began to be written on some sermons from Nahj al-Balagha, some hadiths of the Prophet and imams, and their prayers. There are a large number of examples, especially of the last two types. In fact, some researchers included the indexes of such commentaries (dedicated to only a hadith or sermon) in their books.[28]

REFERENCES

• Abd al-Zahra, al-Husayni al-Khatib, *Masadir Nahj al-balaghah wa asaniduh*, Beirut: Dar al-Ta'aruf, 1407.

• al-Jazairi, Ni'mat Allah. *Kashf al-asrar fi sharh al-Istibsar*. Qum: Mu'assasat al-Dar al-Kitab, 1408.

• __________, *Nur al-barahin fi bayani akhbar al-saadat al-tahirin*. Mu'assasat al-Nashr al-Islami, 1417.

• Qazwini, Molla Khalil, *as-Shafi fi sherh al-Kafi*. ed. Muhammad Huseyn al-Dirayeti, Qum: Dar al-Hadith, 1429/1387.

• Qummi, Muhammad Sa'id ibn Muhammad Mufid. *Sharh al-Tawhid li al-Saduq*. Tehran: Mu'assasat al-taba'at wa al-nashri, 1415.

• al-Majlisi, Muhammad Baqir. *Maladh al-akhyar fi fahm tahdhib al-akhbar*. ed. Mahdi Rajai, Qum: Maktabat Ayat Allah Mar'ashi, 1406.

• al-Majlisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî. *Mir'âtu'l-ukûl*. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1404.

[26] Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia, 428 (*transferred from *al-Dhari'a* and the calligraphy copies in al-Mar'ashi library*).*

[27] Tehran: Mu'assasat al-taba'at wa al-nashri, 1415.

[28] Tehrani, *al-Dhari'a*, XIII, 186-225 [including page 226 (t.n.)]; Purekber- Khodayari, *Tarikh-i Hadith-i Shia*, 201-244.

- __________ (Majlesi-ye Awwal). *Lawami' Qudsiyyah/Sahibqirani*. Qum: Intisharat-i Ismailiyan, 1414.
- __________, *Rawdat al-muttaqin*. Qom: Bunyad-i Ferheng-i İslâmî, 1367.
- __________, *Rawdat al-muttaqin fi sharh akhbari eimmeti al-masumin*. Qum: Muassasat al-dar al-kitabi'l-Islami, 2008.
- Muhaqqiq Damad, Sayyid Muhammad Baqir. *al-Rawashih al-samawiyya fi sharh al-Kafi*. Qum: Dar al-Hadith, 1422/1380.
- Purekber, İlyas-Ali Nakî Hodâyârî. *İlyas-Ali Naqi Khodayari, Tarikh-i Hadith-i Shia Der Sedeha-yi Heshtom Ta Yazdehom, Muessese-i İlmi-yi Ferhengi-yi Daru'l-hadith,* 1385, 420.
- Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim Sadr al-Din. *Sharh Usul al-Kafi*. Tehran: Muessese-i Mutalaat and Tahkikat-i Ferhengi, 1366.
- Âga Bozorg, Tahrânî. *Zerî'a ilâ tasânîfi'ş-Şîa*. Beirut: Dâru'l-adva', 1983.
- Zayn al-Abidin, Ali ibn Husayn. *al-Sahifa al-Sajjadiyya*. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami, 1404/1363.

الشروح والحواشي على كتب الحديث عند الشيعة*

أ.د. مجيد معارف

جامعة طهران – كلية الإلهيات؛ قسم علوم القرآن والحديث: maaref@ut.ac.ir

ترجمة وتقديم وملاحظات: د. بيمان أونكور

جامعة يلدرم بايزيد بأنقرة – كلية العلوم الإسلامية؛ قسم الحديث: peyman.unugur@gmail.com

تمهيد:

رغم أن الأبحاث والدراسات المتعلقة بمفهوم الحديث عند الشيعة تشير إلى تزايد الاهتمام بهذا الميدان في تركيا، إلا أن معرفة هذا الميدان والخوض فيه وانتشاره بين أوساط الإلهيات في بلدنا لا يزال بمستوى ضعيف للغاية. إن طرح الأبحاث والجهود المبذولة من قبل المسلمين في ميدان الحديث خلال المسيرة التاريخية دون أدنى تمييز واستبعاد لأي طائفة أو فئة يُعد ضرورة ملحة لتكوين وعي تاريخي شمولي وجامع بشأن الحديث. وفي هذا السياق فإن ترجمة الأعمال والدراسات التي قام بها الشيعة أنفسهم حول المصادر الشيعية والتي من شأنها التعريف بها وإتاحة فرصة الاطلاع عليها تتمتع بأهمية كبيرة لا تقل عن أهمية الدراسات الأكاديمية التي نقوم بها نحن حول تلك المصادر.

إن هذا العمل عبارة عن ترجمة قسم من كتاب تم تأليفه في وقت قريب حول تاريخ الحديث[1] وتم التطرق فيه بخطوط عريضة إلى فعاليات وأنشطة شرح الحديث في إطار كتب ومصنفات الحديث عند الشيعة. وتجري في المتن محاولة الإجابة على تساؤلات تتعلق بتاريخ بدء الفعاليات المذكورة، وكيفيتها، وأكثر الكتب التي تناولتها. ومن الواضح أنه لا يمكن فهم مقاربة الحديث عند الشيعة بمعزل عن كيفية شرحهم وتفسيرهم له. وبذلك فإن مدونات الشرح الواسعة في التراث الشيعي تشكل ميداناً مهماً ينتظر منا الخوض فيه بالبحث والدراسة.

تحتوي الترجمة على بعض الإضافات غير الموجودة في أصل المتن، فقد تمت إضافة التاريخ الميلادي على تواريخ الوفاة التي ذكرها المؤلف بالتقويم الهجري فقط، وتم وضع الأمور المضافة بهدف فهم النص بشكل أفضل بين قوسين في سياق النص الأصلي. وأما التصحيحات والمعلومات المضافة فتم ذكرها في الهوامش مع وضع رمز (م.م) للإشارة إلى أنها من ملاحظات المترجم. وإلى جانب ذلك فقد أفردت قدر الإمكان مساحات للمعلومات التعريفية بشأن الكتب المطبوعة التي ورد ذكرها في النص.

---

* إن عنوان القسم الذي تمت ترجمته من الكتاب هو «تحليل ودراسة وشرح الروايات». ولكن لأن الغاية الأساسية من ترجمة النص ونشره هي لفت الانتباه إلى أنشطة الشرح عند الشيعة فقد تم اختيار العنوان المذكور المتوافق مع المضمون.

هذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Şîa’da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler" التي نشرت في العدد السابع والثامن من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (مجيد معارف، ترجمة وتقديم وملاحظات: بيمان أونكور، الشروح والحواشي على كتب الحديث عند الشيعة، ديسمبر ٢٠١٨، العدد: ٨-٧، ص ٣٧٥-٣٨٢). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

(١) مجيد معارف، »تاريخ‌عمومی‌حديث‌باروريكردتحليلي«، طهران: انتشاراتكوير، ٣٨٨، ١٣٩٦- ٣٩٤.

إن كتابة مؤلفات ومصنفات الحديث الشيعية باللغة العربية في العصور الأولى من شأنه أن يسهل نوعاً ما من عمل باحث الإلهيات الذي يقوم بدراسات أكاديمية حولها، إلا أن هذا الأمر قد شهد تغيراً خلال القرون الثلاثة الأخيرة، حيث نرى أن اللغة الفارسية هي المهيمنة والطاغية في المؤلفات الشيعية، ولهذا السبب فإذا ما أخذنا بعين الاعتبار أن كليات الإلهيات لا تجعل تعلم اللغة الفارسية إلا اختيارياً ولمدة فصل أو فصلين فحسب نجد أنه من الصعوبة بمكان تعقب ومتابعة التطورات الحاصلة في العالم الشيعي وخاصة في الفترة الأخيرة. لذا فإن الترجمات التي تجري في هذا الميدان من شأنها أن تزيد الاهتمام بهذا الميدان، وتمهد الطريق أمام المزيد من الباحثين والدارسين لتعلم اللغة الفارسية، والقيام بدراسات في هذه المجالات. ونتمنى أن تشكل هذه الترجمة المتواضعة إسهاماً بسيطاً في هذا المضمار.

تحليل الروايات ودراستها وشرحها:

بدءاً من أواسط القرن العاشر الهجري بدأت كتابة الشروح حول الكتب الأربعة وغيرها من كتب الحديث الأخرى، وكان الشرح يتم بطريقتين: الشرح المزجي، والشرح المفصل[٢]. وأول مؤلف (في القرن المذكور) بدأ عملية كتابة الشروح حول الكتب والمصنفات التي تم تأليفها في العصور السابقة هو الشهيد الثاني (٩٦٦/ ١٥٥٩). حيث ألف كتاب «بداية الدراية» في مجال مصطلح الحديث، وبهدف تسهيل استعمال الكتاب وفهمه ألف بنفسه كتاباً في شرحه أسماه بداية الدراية[٣]. وتمت عمليات الشرح هذه حول كتب الحديث على نمطين؛ أما الأول: فهو الشروح المستقلة على كتب ومصنفات الحديث. وأما الثاني: فهو الكتب التي ظهرت من خلال شرح روايات مختارة في سياق بعض المسائل والكتب الفقهية. والأمر الآخر الملفت للنظر هو انقسام الشروح والحواشي التي كتبت حول مؤلفات وتصانيف الحديث إلى قسمين، هما:

١. الشروح والحواشي على الكتب الأربعة.

٢. الشروح والحواشي على كتب الحديث الأخرى.

الشروح والحواشي على الكتب الأربعة:

لا بد أن نشير إلى أنه تم تأليف وكتابة الكثير من الشروح والحواشي حول الكتب الأربعة. ويحتوي قسم من هذه الشروح والحواشي على شرح كامل الكتاب، بينما يحتوي القسم الآخر على شرح أجزاء معينة من الكتاب الذي يتناوله. يذكر آغا بزرك الطهراني (١٩٧٠) في كتابه الذريعة أسماء ثمانية وأربعين شرحاً، وسبعين

(٢) في الشرح المزجي يرد متن الحديث والشرح في الفقرة/ العبارة ذاتها، ومن ثم يصعب التمييز في هذه الطريقة بين متن الحديث وبين متن الشرح. وأما في الشرح المفصل فإن متن الحديث يكون متميزاً ومستقلاً عن الشروح والتوضيحات تماماً: الياسبورأكبر- علي ناقي خوداياري Târîh-i Hadîs-i Şîa Der Sedehâ-yi Heştom Tâ Yazdehom, Muessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâru'l-hadîs، تاريخى حديثي شيعا در صداها ي هشتام تا يازداهوم، مؤسسه علميه فرهنغي دار الحديث، ١٣٨٥، ٤٢٠.

(٣) بورأكبر-خودایاري، تاريخي حديثي شيعه Pûrekber- Hodâyârî, Târîh-i Hadîs-i Şîa، ٤٢٠.

حاشية. حيث تم إفراد واحد وعشرين شرحاً واثنتين وعشرين حاشية لكتاب الكافي للكليني (٣٢٩/ ٩٤١)، وخمس عشرة حاشية لكتاب «من لا يحضره الفقيه» للصدوق (٣٨١/ ٩٩١) وأربعة عشر شرحاً وثلاث عشرة حاشية لكتاب «تهذيب الأحكام» للطوسي (٤٦٠/ ١٠٦٧)، وثلاثة عشر شرحاً وثلاث عشرة حاشية لكتاب «الاستبصار» للطوسي أيضاً. وسنذكر فيما يأتي أمثلة عن الشروح والحواشي التي تمت على كل كتاب، مع إيراد تفاصيل حول كل منها.

بعض الشروح والحواشي على كتاب الكافي:

١. مرآة العقول(٤): محمد باقر بن محمد تقي المجلسي المعروف بالعلامة المجلسي (١١١٠- ١١١١/ ١٦٩٨- ١٦٩٩).
٢. شرح أصول الكافي: أمير إسماعيل الخاتون آبادي.
٣. شرح أصول الكافي(٥): محمد بن إبراهيم صدر الدين الشيرازي (مؤلف الأسفار الأربعة (١٠٥٠هـ).
٤. شرح أصول الكافي: محمد بن صالح بن أحمد المازندراني (١٠٨٠/ ١٦٧٠). يرد في هذا الكتاب انتقادات لشرح الصدر (محمد بن إبراهيم صدر الدين الشيرازي).
٥. الصافي في شرح الكافي: كتبه الملا خليل القزويني باللغة الفارسية كشرح على أصول الكافي. وأما اسم كتاب الشرح الذي ألفه المؤلف ذاته على كتاب الكافي باللغة العربية فهو الشافي في شرح الكافي(٦).
٦. حاشية بر أصول وفروع كافي: إبراهيم بن فقيه الكاظمي المشهور بابن الوندي، وهو مؤلف كتاب جامع أسرار العلماء.
٧. حاشية أصول الكافي: محمد بن حسن بن زين الدين (١٠٣٠/ ١٦٢١).
٨. الرواشح السماوية في شرح الكافي(٧): السيد محمد باقر محقق داماد (١٠٤٠/ ١٦٣١). يُعد هذا الكتاب بمثابة مقدمة على شرح الكافية.
٩. شرح روضة الكافي (نزهة الإخوان وتحفة الخلان): نعمة الله الجزائري (١١١٢/ ١٧٠١).
١٠. شرح فروع الكافي: محمد هادي بن محمد صالح المازندراني (١١٢٠/ ١٧٠٨)(٨).

من شروح الكافي: مرآة العقول:

هو أحد مؤلفات الشيخ محمد باقر المجلسي. ويقول المؤلف عن الدافع إلى تأليف هذا الكتاب: «لقد كنت علقت على كتب الأخبار حواشيَ متفرقة عند مذاكرة الإخوان الطالبين البيان، وخفت ضياعها بكرور

(٤) طهران، دار الكتب الإسلامية، ١٤٠٤.
(٥) طهران، مؤسسه مطالعات وتحقيقات فرهنكي، ١٣٦٦.
(٦) تحقيق: محمد حسين الدرايتي، قم: دار الحديث، ١٤٢٩/ ١٣٨٧.
(٧) قم، دار الحديث، ١٤٢٢/ ١٣٨٠.
(٨) للاطلاع على شروح الكافي الأخرى راجع: بورأكبر- خودایاري، طهران، تاريخ حديثى شيعه، ١٧٥- ١٧٩.

الدهور واندراسها بمرور الأزمان. فشرعت في جمعها مع تشتت البال وطفقت أن أدونها مع تبدل الأحوال. وابتدأت بكتاب الكافي لمحمد بن يعقوب الكليني. وأزمعت على أن أقتصر على ما لا بد منه في بيان حال أسانيد الأخبار التي هي لها كالأساس والمباني، وأكتفي في حل معضلات الألفاظ وكشف مخبيات المطالب بما يتفطن به من يدرك بالإشارات الخفية دقائق المعاني. وسأذكر فيها إن شاء الله كلام بعض أفاضل المحشّين وفوائدهم، وما استفدت من بركات أنفاس مشايخنا المحققين وعوائدهم من غير تعرض لذكر أسمائهم، أو ما يرد عليهم، وسميته بكتاب مرآة العقول»[٩].

«الحديث الأول: الصحيح». بعد ذلك يشرح بعض عبارات الحديث الذي يتناوله ثم يتابع: «تواضعوا لمن تعلمونهم بالعلم» أي التواضع في أوان اشتغاله بالطلب كما قيل، ويحتمل أن يكون الأعم (وليس عند طلب العلم فقط) هو المقصود هنا. وقوله «لمن طلبتم منه العلم» أي التواضع عند طلب العلم وبعده. قوله «جبارين» أي المتكبرين. وقوله «فيذهب باطلكم بحقكم» أي تكبركم بحقكم، أي يذهب تكبركم بعلمكم ولا يبقى عنكم، أو بفضلكم وشرفكم بالعلم، أو بثوابكم على التعليم والتعلم، ولعل الأوسط أظهر.

بعض الشروح والحواشي على «من لا يحضره الفقيه»:

لقد ألفت عدة شروح وكتبت الكثير من الحواشي على كتاب «من لا يحضره الفقيه» أيضاً. ومن هذه الشروح والحواشي نذكر ما يلي:

١. روضة المتقين في شرح أخبار الأئمة المعصومين[١٠]: محمد تقي المجلسي (المشهور بالمجلسي الأول: (١٠٧٠/ ١٦٥٩).
٢. معاهد التنبيه في شرح من لايحضره الفقيه: محمد بن حسن بن زين الدين الشهيد الثاني (١٠٣٠/ ١٦٢١).
٣. معراج التنبيه: يوسف بهراني، ليس بشرح كامل لكتاب من لا يحضره الفقيه.
٤. اللوامع القدسية[١١]، محمد تقي المجلسي، باللغة الفارسية[١٢].
٥. من لا يحضره النبيه في شرح (كتاب) من لا يحضره الفقيه: عبد الله بن صالح السماهيجي (١١٣٥/ ١٧٢٣).
٦. شرح (كتاب) من لا يحضره الفقيه: محمد صالح بن عبد الواسع الخاتون آبادي (١١٢٦/ ١٧١٤).
٧. معراج النبيه في شرح (كتاب) من لا يحضره الفقيه: يوسف بن أحمد البحراني (١١٨٦/ ١٧٧٢).
٨. مفتاح النبيه في شرح الفقيه: محمد بن عبد النبي النيشابوري الأخباري (١٢٣٢/ ١٨١٦)[١٣].

(٩) المجلسي، مرآة العقول، ١، ٣.

(١٠) قم: مؤسسة دار الكتاب الإسلامي، ٢٠٠٨.

(١١) انتشارات إسلامی، ١٤١٤.

(١٢) آغابزركالطهراني، الذريعة إلى تصانيف الشريعة، بيروت، دار الأضواء، ١٩٨٣، ١٤، ٣٣.

(١٣) للطلاع على معلومات عن الحواشي المكتوبة على كتاب من لا يحضره الفقيه راجع: بورأكبر- خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ١٧٩- ١٨٠.

من شروح من لا يحضره الفقيه: روضة المتقين:

يقول المؤلف الشيخ المجلسي الأول في مقدمة الكتاب:

«لقد انتشر بلطفه تعالى آثار عترة سيد المرسلين وأخبارهم بعد ما كادت تكون مهجورة، وملأت الآفاق بعد أن لم تكن شيئاً مذكوراً. سألني جماعة من أخلاء الدين (من أهل العلم) وطالبي مناهج اليقين أن أكتب لهم على أحاديث أهل البيت شرحاً يكشف أستارها، وإيضاحاً يظهر أسرارها.

ولما رأيت هذا الخطب جليلاً، والفكر عليلاً، والجسم كليلاً، وكنت أقدم رجلاً وأؤخر أخرى، وأشرفت على الستين ولم أحصل شيئاً. فاستخرت الله تعالى وشرعت في نيل مطلوبهم، لعله يكون لي زاداً في المعاد وذكراً بين العباد لئلا ينسوني ويذكروني بالدعاء والاستغفار بعد المهاجرة إلى دار القرار. ولما رأيت كتاب من لا يحضره الفقيه مختصراً وافياً ومجموعاً كافياً قد اشتمل من تهذيب الأحكام واستبصارها، استعنت من الله تعالى وشرعت في إيضاحه على نهاية الإيجاز والاختصار، وفقاً لطباع أهل هذه الأعصار، وسميته ب «روضة المتقين في شرح أخبار الأئمة المعصومين»(١٤).

ويقول آية الله المرعشي النجفي عن هذا الكتاب: «هو شرح فريد في بابه، مقدّم على أضرابه، إمام لأترابه في محرابه، كافل ببيان غامضه، وإيضاح مبهمه، وحل مشكله، وتفصيل مشكله، وبسط موجزه، وتقريب بعيده، والكشف عن دقائق أغراضه، وخفي مقاصده، ولطيف إشاراته، ومكنون أسراره، ومقفل مسائله، أنيق الوشي، حسن التعبير، لم يدع سنداً إلا أصلحه، ولا متناً إلا نقّحه، كشف عن غامض معانيه الدقيقة، وسهّل فهم مطالبه العميقة. حاول الشارح البحث عن الصدور جرحاً وتعديلاً، والاستفادة من المتون نصاً وظاهراً، والجمع الدلالي بين المعارضات إن أمكن، والرجوع إلى المرجحات السندية إن لم يمكن مع الإشارة إلى موافقة القوم وعدمها، وكونه معمولاً به عند الأصحاب وعدمه والسرّ في تركهم إياه، وأورد فيه فوائد فقهية وإسنادية»(١٥).

بعض الشروح والحواشي على تهذيب الأحكام:

لقد ألف الكثير من الشروح والحواشي على كتاب تهذيب الأحكام للشيخ الطوسي(١٦). ونذكر من ذلك ما يلي:

١. شرح تهذيب الأحكام: أبو جعفر محمد بن الحسن بن زين الدين (١٠٣٠/ ١٦٢١).
٢. شرح تهذيب الأحكام: محمد أمين بن محمد شريف الأستر آبادي (١٠٣٦/ ١٦٢٦).

(١٤) محمد تقي المجلسي، روضة المتقين، قم: بونيادى فرهنكي إسلامى، ١٣٦٧، ١، ٣ (مؤسسة دار الكتاب الإسلامي، طبعة ٢٠٠٨)، ١، ٧٣- ٧٤).

(١٥) المجلسين روضة المتقين، مقدمة المرعشي النجفي، ١، ٥.

(١٦) للاطلاع على المزيد من المعلومات عن الشروح المؤلفة على تهذيب الأحكام راجع: الطهراني، الذريعة، ٢٢، ١٩١- ١٩٢.

٣. إحياء الأحاديث: محمد تقي المجلسي (١٠٧٠/ ١٦٥٩).
٤. ملاذ الأخيار في فهم تهذيب الأخبار(١٧): محمد باقر المجلسي (١١١٠- ١١١١/ ١٦٩٨- ١٦٩٩).
٥. مقصود الأنام: نعمة الله الجزائري (١١١٢/ ١٧٠١) وهو شرح مؤلف من اثني عشر مجلداً.
٦. غاية المرام في شرح تهذيب الأحكام: ينسب إلى نعمة الله الجزائري، وهو شرح مختصر مؤلف من ثمانية مجلدات.
٧. كنز الطالب ووسيلة الراغب: وهو تلخيص لشرح غاية المرام لنعمة الله الجزائري.
٨. شرح التهذيب: أحمد بن إسماعيل الجزائري (١١٥١/ ١٧٣٨).
٩. توضيح المرام في شرح تهذيب الأحكام: محمد نعيم بن محمد تقي عرفي طالقاني (بعد ١١٥٨/ ١٧٤٥ أو ١١٧٧/ ١٧٦٣)(١٨).

بعض الشروح والحواشي على الاستبصار فيما اختلف من الأخبار:

يوجد عدة شروح وحواشي على كتاب الاستبصار أيضاً. ومن ذلك:

١. شرح الاستبصار: محمد أمين الأسترآبادي (١٠٣٣/ ١٦٢٤).
٢. جامع الأخبار في شرح الاستبصار: عبد اللطيف بن أبي جامع العاملي(١٩).
٣. كشف الأسرار في شرح الاستبصار(٢٠): نعمة الله الجزائري.
٤. حاشية على الاستبصار: محمد باقر الحسيني الأسترآبادي المعروف بالميرداماد، (١٠٤١/ ١٦٣١).
٥. حاشية على الاستبصار: نعمة الله الجزائري.
٦. شرح الاستبصار: ميرزا حسن بن عبد الرسول الحسيني الزنوزي.
٧. شرح الاستبصار: محمد صالح بن عبد الواسع الخاتون آبادي(٢١).

الشروح والحواشي على كتب الحديث الأخرى:

إن الشروح والدراسات التي جرت على كتب الحديث في عهد المتأخرين لم تقتصر على الكتب الأربعة فقط، وإنما امتدت بدرجات متفاوتة إلى كتب الحديث الأخرى أيضاً. وسوف نذكر فيما يأتي أكثر هذه الكتب شرحاً ونماذج كافية من الشروح التي تمت عليها.

(١٧) تحقيق: مهدي رجائي، قم: مكتبة آية الله المرعشي، ١٤٠٦.
(١٨) للاطلاع على المزيد حول الشروح والحواشي على تهذيب الأحكام انظر: بورأكبر- خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ١٨١- ١٨٣.
(١٩) الطهراني، الذريعة، ٥، ٣٧.
(٢٠) قم: مؤسسة دار الكتاب، ١٤٠٨.
(٢١) للاطلاع على المزيد حول الشروح والحواشي والتعليقات المكتوبة على كتاب الاستبصار راجع: بورأكبر- خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ١٨٣- ١٨٥.

١. يوجد الكثير من الشروح الكاملة أو الجزئية على كتاب نهج البلاغة[٢٢].
٢. الشروح التي تمت على الصحيفة السجادية[٢٣]. يذكر آغا بوزرك في أحد أبحاثه اسم خمسة وعشرين شرحاً على هذا الكتاب[٢٤].
٣. ما كتبه نعمة الله الجزائري من شروح وحواشٍ على كتاب التوحيد للصدوق، وهي: نور البراهين في بيان أخبار السادة الطاهرين[٢٥]، أنيس الفريد في شرح التوحيد، حاشية على توحيد الصدوق.
٤. لوامع الأنوار في شرح عيون الأخبار: نعمة الله الجزائري.
٥. جامع أسرار العلماء أو جامع الأحاديث وأقوال الاستبصار. الكتاب لمحمد قاسم بن محمد المعروف بابن الراوندي. ألف الكتاب في البداية كشرح للاستبصار، ولكن قام المؤلف فيما بعد بتوسيع الشرح ليشمل أحاديث كتب أخرى، مثل تهذيب الأحكام، ومن لا يحضره الفقيه، والكافي وغيرها[٢٦].
٦. شرح توحيد الصدوق[٢٧]: القاضي محمد سعيد بن محمد مفيد القمي المتوفى بعد (١١٠٦/ ١٦٩٤).

هناك عدة أمور لافتة للنظر في كتب المتأخرين المؤلفة في هذا المجال عدا كونها شروحاً على كتب الحديث التي تعود للعصر المبكر. ومن هذه الأمور كونها تتضمن شروحاً وحواشي على أجزاء معينة من الكتب التي تم تأليفها في العصور المتأخرة، مثل الوافي، ووسائل الشيعة، وبحار الأنوار. والأمر الآخر هو البدء بكتابة الشروح على بعض خطب نهج البلاغة، وعلى بعض أحاديث النبي ﷺ وأحاديث الأئمة، وكذلك على بعض أدعياتهم. ويوجد أمثلة كثيرة وخاصة على الصنفين الأخيرين، حيث قام بعض الباحثين بإدراج هذا الصنف من الشروح (المخصصة لحديث واحد أو خطبة واحدة فقط) في فهارسهم[٢٨].

المراجع:

- عبد الزهراء، الحسيني الخطيب، مصادر نهج البلاغة وأسانيده، بيروت، دار التعارف، ١٤٠٧.
- الجزائري، نعمة الله، كشف الأسرار في شرح الاستبصار، قم، مؤسسة دار الكتاب، ١٤٠٨.

(٢٢) للاطلاع على معلومات حول شروح نهج البلاغة راجع: الطهراني، الذريعة، ١٤، ١١١- ١٩١؛ الحسيني الخطيب عبد الزهراء، مصادر نهج البلاغة وأسانيده، بيروت، دار التعارف، ١٤٠٧، ١، ٢٠٢؛ بورأكبر- خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ١٨٥- ١٨٩.

(٢٣) الصحيفة السجادية عبارة عن كتاب أدعية يُنسب إلى زين العابدين الذي يُعتبر الإمام الرابع من أئمة الشيعة الإثنا عشر. ويحتوي الكتاب على أربعة وخمسين دعاء. قم، مؤسسة النشر الإسلامية، ١٤٠٤/ ١٣٦٣ (م.م).

(٢٤) للاطلاع على معلومات حول شروح الصحيفة السجادية راجع: الطهراني، الذريعة، ١٣، ٣٥٤- ٣٥٩؛ بورأكبر-خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ١٨٩- ١٩٢.

(٢٥) قم، مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤١٧.

(٢٦) بورأكبر- خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ٤٢٨ (نقلاً عن الذريعة والنسخ الخطية الموجودة في مكتبة المرعشي).

(٢٧) طهران، مؤسسة الطباعة والنشر.

(٢٨) الطهراني، الذريعة، ١٣، ١٨٦- ٢٢٥؛ (م.م: والصفحة ٢٢٦ أيضاً)؛ بورأكبر- خودایاري، تاريخ حديث الشيعة، ٢٠١- ٢٤٤.

- الجزائري، نعمة الله، نور البراهين في بيان أخبار السادة الطاهرين، قم، مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤١٧.
- القزويني، ملا خليل، الشافي في شرح الكافي، تحقيق: محمد حسن الدرايتي، قم، دار الحديث، ١٤٢٩/ ١٣٨٧.
- القمي محمد سعيد بن محمد مفيد، شرح توحيد الصدوق، طهران، مؤسسة الطباعة والنشر، ١٤١٥.
- المجلسي، محمد باقر، ملاذ الأخيار في فهم تهذيب الأحكام، تحقيق: مهدي رجائي، قم، مكتبة آية الله المرعشي، ١٤٠٦.
- المجلسي، محمد باقر بن محمد تقي، مرآة العقول، طهران، دار الكتب الإسلامية، ١٤٠٤.
- المجلسي، محمد تقي (المجلسي الأول)، اللوامع القدسية، قم، النشريات الإسلامية، ١٤١٤.
- المجلسي، محمد تقي، روضة المتقين، قم، بنيادى فرهنكى إسلامى، ١٣٦٧.
- المجلسي، محمد تقي، روضة المتقين في شرح أخبار الأئمة المعصومين، قم، مؤسسة دار الكتاب الإسلامي، ٢٠٠٨.
- المحقق داماد، محمد باقر، الرواشح السماوية في شرح الكافي، قم، دار الحديث، ١٤٢٢/ ١٣٨٠.
- بورأكبر، إلياس- علي ناقي خودایاري، تاريخ حديثى شيعا در صداهاى هشتوم تا يزداهوم، مؤسسى علميى فرهنكى دارى الحديث، ١٣٨٥، ٤٢٠.
- الشيرازي، محمد بن إبراهيم صدر الدين، شرح أصول الكافي، طهران، مؤسسهمطالعاتوتحقيقاتفرهنكي، ١٣٦٦.
- الطهراني، آغا برزك، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بيروت، دار الأضواء، ١٩٨٣.
- زين العابدين، علي بن الحسين، الصحيفة السجادية، قم، مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤٠٤/ ١٣٦٣.